

กวางสัตว์ทางเลือกใหม่ของไทย

วิทยา ฉินชยานันท์^{1*}

บทนำ

การเลี้ยงสัตว์โดยทั่วไปเพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดีและประสพผลตามที่ต้องการ ควรคำนึงถึงหลักสำคัญประกอบกันคือ ประสิทธิภาพการผลิต การบริหารด้านการเงิน และ การพัฒนาทางด้านการตลาด การเลี้ยงกวางป่าให้มีประสิทธิภาพการผลิตต้องอาศัยปัจจัยดังนี้ พันธุ์สัตว์ที่ดี การจัดการผลิตและสิ่งแวดล้อมที่ดี และ อาหารคุณภาพดีและเหมาะสมต่อการเลี้ยง

กวางป่า (*Cervus unicolor equinus*) เป็นกวางที่มีถิ่นกำเนิดการแพร่กระจายอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศไทย มีความต้านทานโรคดี มีอัตราการเจริญเติบโต มีประสิทธิภาพการเปลี่ยนอาหารเป็นเนื้อ(อัตราแลกเนื้อ)อยู่ในเกณฑ์ดี คุณภาพซากประมาณ 60 เปอร์เซ็นต์ เนื้อมีโปรตีนสูง ประมาณ 20 เปอร์เซ็นต์ ไขมันต่ำ ประมาณ 3 เปอร์เซ็นต์ คลอเรสเตอรอลต่ำ และมีกรดไขมันจำเป็นต่อร่างกาย นอกเหนือจากนั้นเขากวางอ่อนยังสร้างรายได้ให้ทุกปี รวมทั้งรายได้จากหนัง เอ็น กระดูก และต่อมต่างๆแล้ว ที่สำคัญสามารถนำมาเลี้ยงและทำให้เชื่องได้

พันธุ์กวาง

กวางป่า หรือกวางป่าไทย หรือกวางม้า หรือกวางแซมบ้า เป็นกวางขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ความยาวจากปลายจมูกถึงโคนหาง 180-200 ซม. ความสูงจากพื้นถึงไหล่ 140-160 ซม. หนัก 150-260 กก. มีเขาเฉพาะเพศผู้ ผลิตเขาทุกปี ตัวผู้อายุ 1 ปีขึ้นไปมีข้างละ 1 เขา (เขาเทียน) ปีต่อไปจะขึ้นครบข้างละ 3 กิ่ง ถ้าเขาจริงเขากิ่งหน้าจะยาวกว่าเขากิ่งหลัง ขนาดเขาจะใหญ่

ยาว หนาขึ้นทุกปี และจะลดขนาดของเขาลงเมื่ออายุ 10 ปีขึ้นไป ตัวผู้ผสมพันธุ์ได้เมื่ออายุ 24 เดือน หรือน้ำหนักมากกว่า 100 กก. ตัวเมียผสมพันธุ์ได้เมื่ออายุ 16-18 เดือน หรือน้ำหนักมากกว่า 80 กก. ตัวเมียมีรอบการเป็นสัด 17-21 วัน ระยะเวลาการเป็นสัด 1-3 วัน ตั้งท้อง 261-267 วัน (8 เดือน 3อาทิตย์ 3วัน) ตกลูกครั้งละ 1 ตัว น้ำหนักลูกแรกเกิด 6-10 กก. หย่านมลูก 60 วัน หรือน้ำหนักตัว 20-25 กก.อายุยืน 15-20 ปี อัตราส่วนในการคุมฝูงผู้ต่อเมียประมาณ 1 ต่อ 5-7 ตัว

การจัดการการผลิตและสิ่งแวดล้อมที่ดี เลือกสถานที่ แพนผังฟาร์มและโรงเรือน

- ควรอยู่ห่างไกลจากเขตชุมชน เพื่อป้องกันโรคติดต่อ
- ควรมีการคมนาคมเข้าถึงได้สะดวก (ลดค่าใช้จ่ายในการขนส่งผลผลิตและจัดหาอาหารสัตว์)
- ควรมีแหล่งน้ำใช้อย่างเพียงพอตลอดปี
- เป็นพื้นที่น้ำท่วมไม่ถึง พื้นลาดเอียงเล็กน้อย และมีการระบายอากาศดี
- จำนวนโรงเรือนพอดีกับจำนวนกวาง และการขยายเพิ่มของเป้าหมายในการผลิต
- วางผังโรงเรือนให้ใช้ประโยชน์สูงสุด และแบ่งสัดส่วนคอกต่อกลุ่มในการผลิต (คอกพ่อพันธุ์-แม่พันธุ์ คอก อนุบาล คอกเลี้ยงรุ่น โรงเรือนจัดการพร้อมของหนีบ)
- ออกแบบโรงเรือนให้ง่าย และสะดวกต่อการปฏิบัติงาน และประหยัดค่าใช้จ่าย
- กำหนดพื้นที่ ในการจัดทำบ่อกำจัดของเสีย ป้องกันการแพร่เชื้อโรคและมลภาวะ

¹ กลุ่มงานเพาะเลี้ยงสัตว์ป่า สำนักอนุรักษ์สัตว์ป่า กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช

การดูแลเลี้ยงขยายพันธุ์

ดูแลพ่อพันธุ์

- กวางผู้อายุ 24 เดือนหรือน้ำหนักมากกว่า 100 กก...ให้นำมาอยู่ใกล้คอกแม่พันธุ์ที่ผ่านการให้ลูกมาแล้วและเชื่อง เพื่อให้พ่อพันธุ์หนุ่มเรียนรู้ และมีประสบการณ์ที่ดี ในการผสมพันธุ์ ฝึกพ่อกวางหนุ่มให้เดินตรวจเช็คสัตว์ หน้าคอกแม่กวาง เข้า-เย็น เพื่อเป็นการออกกำลังกายและเป็นการกระตุ้นทางเพศต่อพ่อกวาง และแม่กวาง

- ลักษณะการสนใจและความต้องการผสมพันธุ์ กวางผู้จะเดินตามกวางแม่พันธุ์ ตมปัสสาวะ และขีดหน้าทำจมูกยื่น และเหยอปาก (ยี้) พบการเลียตามลำตัว กัน อวัยวะเพศ เมื่อแม่พันธุ์ ยืนนิ่ง จะขึ้นผสมพันธุ์ โดยการสอดใส่อวัยวะเพศ ได้แล้วจะกระแทกอย่างแรงทีเดียว จากนั้นจะลงจากหลังตัวเมีย พ่อกวางหนุ่มเริ่มให้ผสม 2 ครั้ง/ สัปดาห์ หลังจากนั้น6เดือน เพิ่มเป็น4 ครั้ง/สัปดาห์ อายุ 3 ปีขึ้นไป ไม่ควรผสมเกิน 6-8 ครั้ง/สัปดาห์ ขึ้นกับสุขภาพและความแข็งแรงของกวางด้วย อย่าหยุดการใช้พ่อพันธุ์ในการผสมพันธุ์นานเกิน 1 เดือน

- พ่อพันธุ์ป่วย หรือไม่กินอาหาร ควรงดการผสมจนกว่า จะหายเป็นปกติแล้ว นาน 1 เดือน

- อาหารที่ให้พ่อพันธุ์ให้หญ้าสดเต็มที่ และอาหารชั้นระดับโปรตีน 16% ในปริมาณ 1%ของน้ำหนักตัว/วัน ถ้าใช้งานพ่อพันธุ์หนักควรเพิ่ม เป็น1.5%ของน้ำหนักตัว/วัน ทำบันทึกการผสมพันธุ์ พฤติกรรมการผสมพันธุ์ ประวัติการให้ลูก การเจริญเติบโตของลูก เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการปรับปรุงพันธุ์

ดูแลแม่พันธุ์

- กวางสาวอายุ16-18เดือนหรือน้ำหนักมากกว่า 80 กก. ให้ย้ายจากคอกกวางรุ่นมายังคอกแม่พันธุ์(แยกเดี่ยว)

- ให้หญ้าสดเต็มที่และอาหารชั้นระดับโปรตีน 16 % ในปริมาณ 500 กรัม/ตัว/วัน

- ถ้ามีกวางสาวหลายตัว ให้ขังเดี่ยวในคอกติดกันเป็น คอกดับ เพื่อสะดวกในการตรวจเช็คสัตว์ทุกวัน เข้า-เย็น

- นำพ่อพันธุ์กวางที่มีนิสัยดี และผ่านการตรวจเช็คสัตว์มาก่อนแล้ว มาตรวจเช็คสัตว์กวางสาว เพื่อกระตุ้นการเป็นสัดให้กวางสาว

ลักษณะที่กวางสาวแสดงอาการเป็นสัด เมื่อกวางพ่อพันธุ์เดินผ่านหน้าคอกกวางสาวจะเดินเข้าหาหรือมีพฤติกรรมที่แสดงออกมา เช่น กระวนกระวาย เดินไปมา กระดิกหางบ่อย ปัสสาวะถี่ จากนั้นอวัยวะเพศจะบวมแดงและเต่ง มีเมือกเยื่อใสเห็นได้ชัดเจน (ให้บันทึกวันที่และพฤติกรรมต่างๆที่แสดงออกถึงการเป็นสัดไว้ในพันธุ์ประวัติ) เมื่อพร้อมที่จะให้การผสมพันธุ์จะยืนนิ่งยอมรับการผสมพันธุ์ควรผสม 2 ครั้ง เข้า-เย็น (อากาศไม่ร้อน) เช่นผสมครั้งแรกในช่วงเย็น ผสมครั้งที่สองในช่วงเช้ารุ่งขึ้นหรือควรให้ผสมห่างกัน 12-24 ชั่วโมง หลังจากการผสมพันธุ์แล้ว ควรให้กวางสาวอยู่อย่างสงบตัวเดียว เพื่อไม่ให้เกิดความเครียดอาจทำให้ตัวอ่อนที่ผสมติดแล้วเสียหายได้ หากผสมไม่ติด จะกลับเป็นสัดภายใน 17-21 วัน การกระตุ้นให้เกิดการตกไข่เพิ่มขึ้น ด้วยการเพิ่มอาหารให้กินเต็มที่ในช่วงหลังจากเป็นสัดครั้งแรก 10 วัน จนถึงวันแสดงอาการเป็นสัดในครั้งที่สองหลังจากวันที่มีการผสมพันธุ์ครั้งสุดท้ายแล้ว หากไม่พบการกลับสัดใน 84 วัน (คาดว่าผสมติดแล้ว) ระวังอย่าให้กวางสาวผอม ควรให้มีรูปร่างสมบูรณ์ อย่าให้กระทบกระเทือนและท้องผูก อาจทำให้แท้งได้ การให้อาหารตามตารางการให้อาหาร

ตารางการให้อาหารหยาบและอาหารชั้นสำหรับกวางป่า

อายุหรือสถานภาพ	น้ำนม	ชนิดของอาหารชั้น	อาหารชั้น (กรัม)	อาหารหยาบ (กก.)
แรกเกิด 30 วัน	น้ำนมแม่		-	-
31 - 60 วัน	น้ำนมแม่		ฝึกให้กิน อาหารลูกโค	ฝึกให้กิน
61 - 120 วัน	-		200	3
121- 150 วัน	-		300	4
151- 240 วัน	-	อาหารโครุ่น	400	5
241- 300 วัน	-	"	500	6
301- 360 วัน	-	"	400	7
361- 420 วัน	-	"	400	8
421- 480 วัน	-	อาหารโคคุ่ม ท้องและให้นม	400	9
481- 540 วัน	-	"	400	10
ตัวเมียเริ่มเป็นสาว-ผสมพันธุ์ (คัดเป็นแม่พันธุ์)	-	"	500	10
ตัวผู้เริ่มเป็นตุ่มเขา-ผลัดเขาครั้งแรก(คัดเป็นพ่อพันธุ์)	-	"	500	10
แม่พันธุ์	-	"	500	10
พ่อพันธุ์ ปกติ	-	"	600	13
พ่อพันธุ์ เดือน ก.ค.-ก.ย. (สะสมพลังงานเพื่อการผสมพันธุ์)	-	"	1,000	15
พ่อพันธุ์ เดือน มี.ค.-มิ.ย. (หลังฤดูผสมพันธุ์ - ฤดูเลี้ยงซึ่ง อาหารหยาบมีคุณภาพต่ำ)	-	"	1,000	15
กวางเมียผสมพันธุ์-คุ่มท้อง 84 วัน	-	"	600	12
คุ่มท้อง 85 วัน - 240 วัน	-	"	1,000	12
คุ่มท้อง 241 วัน - ตกลูก	-	"	600	12
ตกลูก - เลี้ยงลูก 60 วัน (น้ำหนักจะลดลง)				
ประมาณ 15-20% ของน้ำหนักตัว จากการตกลูกและการให้นม)	-	"	1,000	12

อาหารโครุ่น ระดับโปรตีน 12%

อาหารโคคุ่มท้องและให้นมระดับโปรตีน 16%

การปรับอาหารจากระดับหนึ่งไปยังอีกระดับหนึ่งให้ค่อยๆ ปรับ หากสุขภาพสัตว์อ่อนหรือผอมเกินไปให้ปรับลดหรือเพิ่มได้

ดูแลลูกกวาง คอกอนุบาล และคอกเลี้ยงรุ่น

- หย่านมลูกกวางได้เมื่อลูกกวางมีอายุ 60 -240 วัน
- แยกลูกกวางเมื่ออายุ 60 วัน หรือน้ำหนักมากกว่า 20 กก.
- ให้อาหารหยาบ (หญ้าชนิดต่างๆ) และอาหารชั้น ในปริมาณตามตารางอาหารที่กำหนด
- เลี้ยงลูกกวางที่มีขนาดและอายุใกล้เคียงกันมารวมกันได้ โดยใช้ขนาดพื้นที่เลี้ยงประมาณ 15 ม²/ตัว
- แยกลูกกวางเพศเมียและเพศผู้ออกจากกันเมื่อมีอายุ 12 เดือน ไปเลี้ยงในคอกเลี้ยงกวางรุ่น
- คัดแยกกวางเพศผู้ และกวางเพศเมีย ที่จะคัดไว้เป็นพ่อ-แม่พันธุ์ เมื่อมีอายุ 16 เดือน

อาหารคุณภาพดีและเหมาะสมต่อการเลี้ยง

กวางป่ากินอาหารหยาบได้ทุกชนิด ทั้งใบ ยอดอ่อน ยอดไม้ ผลไม้ รวมทั้งวัชพืชที่มีหนามและไม่มีหนามได้หลากหลายชนิด แต่อาหารหยาบดังกล่าวยังมีคุณค่าทางอาหารไม่เพียงพอ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเสริมคุณค่าทางอาหารเพิ่ม อาหารชั้น(อาหารสำเร็จรูปชนิดเม็ด) ซึ่งมีคุณค่าทางอาหารต่างๆครบถ้วน เช่น พลังงาน (แป้ง ไขมันและน้ำตาล) โปรตีน (กรดอะมิโนที่จำเป็น) วิตามินและแร่ธาตุต่างๆ โดยเสริมให้ในปริมาณที่เหมาะสมต่อช่วงอายุต่างๆของกวางป่า และโดยธรรมชาติของกวางป่าซึ่งมีความต้องการแร่ธาตุสูง จึงจำเป็นต้องเสริมเกลือแร่(เกลือแร่ชนิดอัดก้อน)เพิ่มเติม ซึ่งการเสริมอาหารชั้นและเกลือแร่ให้กวางป่านั้น จะช่วยทำให้กวางมีอัตราการเจริญเติบโตและมีประสิทธิภาพในการเปลี่ยนอาหารเป็นเนื้อได้ดีขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกับต้นทุนในการจัดการผลิตกับผลผลิตที่ได้รับแล้ว การเสริมอาหารชั้นในปริมาณ 1-2%ของน้ำหนักตัวต่อวัน และเสริมเกลือแร่ จะได้รับผลตอบแทนจากการผลิตมากกว่าการเลี้ยงที่ให้อาหารหยาบเพียงอย่างเดียว

แปลงหญ้าอาหารสัตว์

ค่าอาหารสัตว์เป็นงบประมาณที่ต้องใช้ในการดำเนินการประมาณ 65% ของการผลิตสัตว์ การจะลดต้นทุนการผลิตจึงต้องคำนึงถึงเป็นอย่างมาก หญ้าเป็นอาหารหลักซึ่งใช้ในการดูแลเลี้ยงขยายพันธุ์กวางป่าได้เป็นอย่างดี ดังนั้นการทำแปลงหญ้าจึงมีความสำคัญในการทำฟาร์มกวาง หญ้าที่นิยมในการปลูก เช่น หญ้ารูซี่ หญ้าขน หญ้ากินนี หญ้าเนเปียร์ และหญ้าไรต์ โดยทั่วไปกวางป่า ต้องการอาหารหยาบคิดเป็นปริมาณ 2% ของน้ำหนักตัวต่อวัน กวางที่มีขนาดใหญ่จะกินหญ้าสดประมาณ 7-12 กก. ต่อตัวต่อวัน แปลงหญ้าหากว่ามีสภาพพื้นที่เหมาะสมต่อชนิดพันธุ์หญ้าที่ปลูก มีระบบชลประทานที่ดี และมีการบำรุงแปลงหญ้าแล้ว แปลงหญ้า 1ไร่สามารถให้ผลผลิตได้ประมาณ 4,500 กก. ต่อปี ทำให้สามารถคำนวณได้ว่าจะใช้พื้นที่เท่าไรในการผลิตหญ้าเพื่อเลี้ยงกวางป่าตามแผนการผลิตของฟาร์ม

การจัดการสุขาภิบาลและการป้องกันโรค

- ให้อาหารและน้ำที่ใหม่และสะอาดทุกวัน
- ทำความสะอาดพื้นคอก และอุปกรณ์ภายในโรงเรือนเช่น รางน้ำ รางอาหาร ทุกวัน
- หมั่นตรวจเช็คสุขภาพกวางบ่อยๆ หากพบอาการผิดปกติ ให้รีบแยกออกไปรักษาตามอาการที่พบโดยเร็ว
- ทางเข้าฟาร์มและคอกแต่ละคอก ควรมีอ่างที่ใส่น้ำยาฆ่าเชื้อ ให้จุ่มเท้าก่อนเข้าคอก
- ต้องมีคอกกักกันกวางป่าที่รับเข้ามาใหม่ โดยคอกอยู่ห่างจากฟาร์ม เพื่อป้องกันโรค ป้องกันพยาธิที่จะเข้าสู่ฟาร์ม ควรมีโปรแกรมการถ่ายพยาธิภายในพยาธิภายนอก ตรวจเช็คสัตว์เข้าใหม่ โดยดูอาการเป็นระยะเวลาไม่น้อยกว่า 21 วัน ก่อนเข้าสู่ฟาร์ม
- ล้างทำความสะอาดคอกทุกซอกทุกมุม รวมทั้งอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยง และพ่นยาฆ่าเชื้อ จากนั้นพักคอกอย่างน้อย 7 วัน ก่อนนำกวางป่าชุดใหม่เข้าเลี้ยง

- งดการเคลื่อนย้ายกวางป่วยจากคอกหนึ่งไปยังอีกคอกหนึ่ง ป้องกันการแพร่ของโรค
- งดการเคลื่อนย้ายอุปกรณ์การเลี้ยงจากคอกหนึ่งไปยังอีกคอกหนึ่ง
- ต้องทำงานในคอกที่สัตว์มีสุขภาพปกติก่อนเข้าคอกสัตว์ที่ป่วย
- ไม่อนุญาตให้ บุคคล-ยานพาหนะ จากภายนอกเข้ามาภายในฟาร์มโดยไม่จำเป็น
- ป้องกันไม่ให้สุนัข และสัตว์ชนิดอื่นเช่น วัว ควาย แพะ แกะ เข้าในฟาร์มซึ่งจะเป็นพาหนะนำโรค และจะทำให้กวางป่าตื่นตกใจจนคอกคอกหักตายได้
- ป้องกันกำจัด หนู นก แมลงวัน ที่เป็นพาหนะนำโรค
- มีบ่อกำจัดของเหลือเช่น เศษอาหาร ขยะต่างๆ เพื่อป้องกันการเป็นแหล่งเพาะเชื้อ

โปรแกรมการถ่ายพยาธิ

- ลูกกวางอายุ 3 เดือน ถ่ายพยาธิภายในและกำจัดพยาธิภายนอก
 - ลูกกวางอายุ 6 เดือน ถ่ายพยาธิภายในและกำจัดพยาธิภายนอก
 - ลูกกวางอายุ 12 เดือน ถ่ายพยาธิภายในและกำจัดพยาธิภายนอก
- จากนั้นให้ทำซ้ำทุก 6 เดือน หากพบพยาธิภายใน ฟาร์มให้ทำซ้ำทุก 3 เดือน พ่อ-แม่พันธุ์ ให้ทำการถ่ายพยาธิภายใน และกำจัดพยาธิภายนอกทุก 6 เดือนหากภายในฟาร์มมีการพบพยาธิภายในหรือพยาธิภายนอก ให้ทำซ้ำทุก 3 เดือน จนไม่พบ

โรคที่พบในกวาง

ในธรรมชาติกวางป่าเป็นสัตว์ที่มีความทนทานต่อโรคและแมลงที่มารบกวน การนำมาเลี้ยงเป็นฟาร์มหากมีหลักการจัดการการปฏิบัติที่ดี มีพันธุ์ดี มีอาหารที่สะอาดและเลี้ยงคุณภาพดีมีการให้ในปริมาณที่เหมาะสมมีการสุขาภิบาลและป้องกันโรคที่ดี ก็แทบจะไม่พบการเป็นโรคของกวางป่าเลย แต่ก็มีรายงานโรคของ

กวางชนิดอื่นในต่างประเทศ เช่น โรคแท้งติดต่อ, วัณโรคปอด (Tuberculosis), โรคเลปโตสไปโรซิส (Leptospirosis), โรคที่เกิดขึ้นระหว่างการขนส่งนาน (Railroad Disease, Transit Tetany), ท้องอืด (Bloat Ruminal Tympany) เป็นต้น

เขากวางอ่อน

การทำฟาร์มกวางนอกจากการจำหน่าย พันธุ์กวาง เนื้อกวาง ส่วนประกอบต่างๆ ของกวาง เช่น หนัง กระดูก เอ็น ซาก และต่อมต่างๆแล้ว เขากวางอ่อนก็สามารถทำรายได้เป็นอย่างมาก และต่อเนื้อให้แก่เจ้าของฟาร์มเป็นอย่างดี เพราะกวางตัวผู้ 1 ตัว เมื่ออายุ 2 ปี ก็สามารถให้เขากวางอ่อนได้ทุกปีจนนับกว่า 10 ครั้ง ตลอดชีวิตของกวาง

การตัดเขากวางอ่อน

- ตัดเขากวางอ่อน เมื่อมีอายุ 65 วัน นับจากวันที่เขาแก่หลุดไป หรือดูว่าลำเขาจริงเริ่มแยกออกเป็น 2 ตุ่ม
- ควรตัดในช่วงที่มีอากาศเย็นสบาย เช่น เช้าตรู่หรือเย็นเพื่อลดความเครียด และเลือดจากเขากวางอ่อนจะได้ไหลออกมาไม่มาก เนื่องจากอากาศเย็นลงทำให้แรงดันของเลือดต่ำลง
- การตัดเขากวางอ่อน ให้ตัดเหนือบริเวณวงแหวนประมาณ 1-2 ซม.

เอกสารอ้างอิง

- คมจักร พิชัยณรงค์สงคราม. 2546. การผลิตกวาง. กรมปศุสัตว์, กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- ชัยณรงค์ คันธนิต. 2541. ครอบรู้เรื่องเลี้ยงกวางสัตว์เศรษฐกิจตัวใหม่มาแรง. สำนักพิมพ์มติชน.
- นิกร ทองทิพย์. เอกสารโรคและการป้องกันในกวาง. คณะสัตวแพทยศาสตร์, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- บุญส่ง เลขะกุล และจารุจินต์ นทีตะภาณุ. 2533. สัตว์กึ่ง. องค์การคำคุณสุภา, กรุงเทพมหานคร.
- วิทยา ฉินชียานนท์ และสนั่น เหลียงไพบูลย์. 2548. คู่มือการเพาะเลี้ยงกวาง. สำนักอนุรักษ์สัตว์ป่า, กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช.